

УДК 008

DOI 10.31652/2521-1307-2021-33-76-86

СЕМАНТИЧНА ТА СЕМІОТИЧНА СИСТЕМНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ГОСТИННОСТІ В МОВНО-РИТУАЛЬНИХ ПРОЯВАХ

Лариса Ліхницька

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Україна, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: larisasporish@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0883-7628

Леся Старовойт

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Україна, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: starovojt.vin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5888-1651

У статті проаналізовано семантичну та семіотичну феноменальність української побутової культури, яка породжувалась і формувалась просторово-географічним та історичним чинниками у своїх мовних та ритуальних проявах, що тісно пов'язано з нинішніми реаліями становлення незалежної України, формуванням її матеріальних, духовних, моральних цінностей. Система традиційного спілкування, сформована етносом у процесі його життєдіяльності, актуалізується сьогодні як важливий чинник збереження традиційних цінностей сім'ї, забезпечення тривалості міжпоколінневих, комунікативних зв'язків, стабільності суспільства й держави. Географічний, історичний та мовний чинники – найдавніші і найтриваліші в історії людства ще з доісторичних епох, з часів унікальної трипільської цивілізації. Вітчизняні етнографи й фольклористи XIX–XX ст. нагромадили величезний масив емпіричного матеріалу, який засвідчує високий ступінь розвитку комунікативної сфери в традиційно-побутовій культурі українців, виявили і частково, фрагментарно осмислили характерні особливості етикетних норм поведінки.

Ключові слова: культура, модель, тип, національний характер, ментальність, звичай.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ И СЕМИОТИЧЕСКАЯ СИСТЕМНОСТЬ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОСТЕПРИИМСТВА В ЯЗЫКОВО-РИТУАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЯХ

Лариса Лихицкая

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского
Украина, г. Винница, вул. Острожского, 32
e-mail: larisasporish@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0883-7628

Леся Старовойт

Винницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Україна, г. Винниця, вул. Острожського, 32
e-mail: starovojt.vin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5888-1651

В статті проаналізовані семантична і семиотична феноменальність української побутової культури, котра породилася і формувалася просторовно-географічними і історичними факторами в своїх мовних і ритуальних проявленнях, що тісно пов'язано з нинішніми реаліями відродження незалежної України, формуванням її матеріальних, духовних, нравствених цінностей. Система традиційного спілкування, сформована етносом в процесі його життєдіяльності, актуалізується в наше время як важливий фактор збереження традиційних цінностей сім'ї, забезпечення продовжителі міжпоколісних, комунікативних зв'язків, стабільності суспільства і держави. Географічний, історичний і мовний фактори – древніші і найдовші в історії людства ще з доісторичних епох, починаючи з часів унікальної трипольської цивілізації. Вітчизняні етнологи і фольклористи ХІХ - ХХ вв. накопили величезний масив емпіричного матеріалу, який свідчить про високий рівень розвитку комунікативної сфери в традиційно-побутовій українській культурі. Відкриті допомагають осмислити характерні особливості етикетних норм поведінки.

Ключові слова: культура, модель, тип, національний характер, ментальність, звичаї.

SEMANTIC AND SEMIOTIC SYSTEM OF UKRAINIAN HOSPITALITY CULTURE IN LANGUAGE AND RITUAL MANIFESTATIONS

Larisa Likhitska

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozhskogo St., Vinnitsia, Ukraine
e-mail: larisasporish@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0883-7628

Lesya Starovoit

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
32, Ostrozhskogo St., Vinnitsia, Ukraine
e-mail: starovojt.vin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5888-1651

Introduction. *The article analyzes the phenomena of Ukrainian culture that was generated and formed by the greatest spatial-geographical and historical factors. And this is closely linked to the current realities of the formation of independent Ukraine, the formation of its material, spiritual, moral values.*

Purpose. *The system of traditional communication, formed by the ethnos in the process of its livelihoods, is updated in our time as an important factor in preserving traditional values of the family, ensuring the duration of inter-generations, communicative ties, stability of society and state.*

Methods. *Geographical, historical and linguistic factors - the oldest and most delicious in the history of mankind with prehistorical epochs, since the unique Trypillya civilization. Domestic ethnographers and folklores of the nineteenth - twentieth centuries. paid a huge array of empirical material, which certifies a high degree of development of the communicative sphere in the traditional-domestic culture of Ukrainians, found and partially, fragmentary, compromising the characteristic features of the ethnic norms of behavior.*

Results. *Thanks to the broad information space of the tradition of hospitality acquire new forms and content, while maintaining its rod structure. Inherent in Ukrainians commitment to ritualization in combination with a high level of inclusion in the traditions of the world community allowed Ukrainian everyday life to adapt to all new historical epochs.*

Originality. *Dialogue of different cultures, which helps to understand the features of national culture deeper*

Conclusion. *All borrowing traditions of Ukrainian life played an important role, since the concepts of hospitality operates in the world and national space of traditional and modern culture and appears as an ethnic version of universal world culture.*

Key words: *culture, model, type, national character, mentality, custom.*

Постановка проблеми. Досліджуючи норми поведінки різних народів, А. Байбурін й А. Топорков дійшли висновку, що пізнати культуру народу, не знаючи специфічних правил його поведінки, майже неможливо: повнокровне існування людства саме й забезпечується різноманітністю культур, варіативністю форм людської поведінки, психології мислення. Знання традиційної культури поведінки не лише дає нам змогу нормально спілкуватися з представниками інших національностей, але і вчить поважати чужі звичаї, якими б дивними й безглуздими вони не здавалися на перший погляд [2, с. 261–262]. Ці слова є актуальними й щодо норм гостинності. Одним із найголовніших сегментів феномену української культури є історизм, глибока заглибленість в історію, адже земля наша й сьогодні найбагатша, найдавніша, найбільш пристосована для проживання, для культурно-цивілізаційного творення. Трапеза завжди була серцевиною східнослов'янської гостинності загалом, української зокрема. Трапезування за спільним столом виконує низку важливих функцій, до яких, окрім головної – утилітарної, належить і « в найвищій мірі актуальна» – богоугодна функція соціального зв'язку [7, с. 89]. Традиційне застілля як «магічний консолідуєчий акт» [7, с. 89] є центральним епізодом у багатьох ритуалах українців, включно з ритуалом прийняття гостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До найбільш значущих у контексті цього дослідження належать праці М. Бахтіна – автора культурологічної концепції діалогу, який першим серед науковців із філософської позиції розглядав категорію «гостинності»; Й. Хейзінги, що аналізував особливості гостинного дійства крізь призму гри; К. Жигульського – дослідника застілля як феномену культури; Ю. Лотмана, котрий з наукової позиції вивчав фестиваль у контексті дозвілля. Дослідники А. Барабанов (2015), К. Давидовський (2011), М. Литвинова (2003), С. Любченко (2017), Р. Набоков (2013), Ю. Онацький (2016), Н. Пато (2012), Ю. Репін (2013), розглядаючи гостинність як явище культури, змістовніше вивчали соціально-психологічні, музичні, семіотичні та інші його аспекти. Феномен гостинності став предметом дисертаційних досліджень С. Зуєва (2007), А. Меншикова (2004), П. Ніколаєвої (2010), Е. Резнікової (1978), О. Яцкова (2012) та ін.

Мета статті. Розглянути сутність, роль, види та функції гостинності як феномену культури, використовуючи наукові доробки дослідників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «застілля», як і слово «стіл», від якого воно походить, укоренилося в мовній практиці слов'ян порівняно пізно. «... Звичайний для нас високий стіл, незважаючи на простоту його конструкції (дошка, покладена на ніжки чи на козли), з'явився внаслідок тривалого розвитку. Його прообразом могла бути невелика, низько прикріплена дошка, якою користувалися при споживанні їжі, чи низький столик для різних потреб, пізніше – і для продуктів харчування» [3, с. 134]. У східних і західних слов'ян споживання їжі за високим столом сприймалося як риса християнської поведінки, оскільки в низці обрядів, що мають язичницьке коріння, було узвичаєно їсти на землі, на долівці в хаті, на могилі (під час поминальних обрядів). У тексті «Легенди про Христіана», пам'ятці чеської літератури кінця X – першої половини XI ст., оповідається, що князям, котрі не прийняли християнство, заборонялося сидіти за одним столом із князями-християнами під час спільного трапезування, – місце князів-язичників було на підлозі [2, с. 134]. Символіка розміщення на землі чи на підлозі, вірогідно, зумовлювалася міфологічними уявленнями (близькість до сакралізованої землі, зв'язок із землею), тоді як розміщення за столом під час трапезування асоціювалося з християнськими цінностями. «Для символічного осмислення стола в народній традиції визначальним стало уподібнення його церковному престолу [3, с. 135]. Словесні формули типу: «Стіл – це престол», «Стіл – престол Божий», поширені на території розселення східних слов'ян, відбивають складну еволюцію релігійних поглядів народу. «...Сам церковний престол представляє собою історичний стіл, вівтар, на якому здійснюється жертвоприношення, що прийняло у християнстві образ євхаристії, – відзначають А. Байбуурин й А. Топорков. – Згідно з релігійними уявленнями, престол знаменує собою також небесний престол, трон Бога, на якому таємно присутній сам Господь-Вседержитель. Уся ця складна символіка була в якійсь мірі перенесена в селянський побут» [6, с. 135].

В українській традиційній культурі існувала заборона ставити на стіл зайві предмети, «бо то місто самого Бога» [3, с. 102]. На столі, накритому чистою скатертиною обов'язково мав бути лиш хліб та сіль. «Звичай постійно тримати на столі хліб та сіль перетворився на етнічний стереотип української гостинності, – відзначає А. Пономарьов, – у XVIII ст. був закріплений ще й з громадянським правом» [7, с. 169]. Згідно зі світоглядними переконаннями українців як хліборобського народу, хліб був найвищою цінністю. Він символізував не тільки добробут, а й щедрість, гостинність. За правилами народного етикету, берегли кожну крихту хліба, що пояснюється не тільки селянською ощадливістю, а й символікою хліба, що органічно поєднувала матеріальне й духовне значення. «Вірили, що хліб, а разом з тим і предмети, що безпосередньо пов'язані з ним, мають магичні властивості дарувати щасливе майбутнє, – відзначає А. Пономарьов. – Хліб в українському народному побуті став не лише предметом насичення, а й у зв'язку зі своїм особливим становищем у колі інших матеріальних об'єктів виконував символічну функцію. При цьому утилітарна й символічна функції хліба переважно збігалися» [6, с. 229–230].

Не тільки виготовлення, а й споживання хліба обмежувалося низкою заборон, обмежень, ритуалів та етикетних правил. Дякуючи за гостинність, гості казали господарям: «Спасибі за хліб-сіль» або: «Спасибі за хліб, сіль, за кашу й милість вашу» [6, с. 172]. Вдячність гостей адресувалася не тільки господарям, а й їхнім предкам та домашнім духам, а насамперед – Богові. Об'єднані ідеєю вдячності Богові за їжу, їм дану, гості й господарі «по суті становили модель традиційного колективу». Вдячність Богові за дану ним їжу становила «ідеологічну основу святкового застілля, підсилену моральними чинниками – симпатіями до ближнього» [7, с. 172].

Спожити разом із кимось хліба – те саме, що поспілкуватися, тобто налагодити тісну комунікацію. Відсутність такої можливості засвідчує самотність. У відомій поемі Т. Шевченко писав:

«Якби з ким сісти, хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якимось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотнім,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись...» [4, с. 99].

У традиційно-побутовій культурі українців і загалом східних слов'ян символіка стола співвіднесена з ідеєю дороги, оскільки стіл як сакральний центр житла є початковою і кінцевою точкою будь-якого шляху «й сам у згорнутому вигляді мовби містить цю ідею» [6, с. 136]. Свідченням цього є звичай цілувати стіл, вирушаючи в дорогу й повертаючись додому, що побутував у білоруській етнокультурі [6, с. 136]. Інтерпретуючи образ стола «завдовжки, може, з дороги від Конотопу до Батурина», якого бачив у пеклі персонаж повісті М. Гоголя «Пропала грамота», А. Байбурин й А. Топорков відзначають, що цей образ не є лише плодом авторської уяви [6, с. 136]. Тобто асоціація стола й дороги закорінена в народній традиції.

Характерною рисою етнокультури багатьох народів є сегрегація статі під час застілля. На думку російського дослідника С. Токарева, це пояснюється тим, що «харчове спілкування чоловіків і жінок не сумісне зі статевим спілкуванням: з ким разом їдять, на тих не женяться, на кому женяться, з тими разом не їдять» [3, с. 14]. З огляду на такий принцип, табується спільна трапеза чоловіка й жінки, а спільне споживання їжі у весільному обряді знаменує те, що молоді вступають в інтимний контакт. Еротична символіка їжі виявляється в російській традиції. Зокрема, під час весілля в Пінежському повіті Архангельської губернії в середині XIX ст., коли молодим підносили ритуальну їжу, наречена їла, накрившись хусткою, немовби соромлячись їсти при людях. Елементи еротичної символіки при цьому простежувались і в самій їжі: «Смішно, що в каші, яку подавали в чашці молодим, – відзначає П. Єфименко у праці «Материали по етнографії русского населения Архангельской губернии», – робиться посередині ложкою заглиблення, в яке налите масло; з нього й бере кашу молодий, сам їсть і молодій підносить» [7, с. 79]. Для українського етнографа П. Єфименка описані ним обрядодії могли справді постати як екзотичні, смішні (в оригіналі – «потешные»), оскільки в українській традиції чогось подібного не було.

За свідченням М. Анімелле, наведеним у праці «Быт белорусских крестьян», у середині XIX ст. в етнічному середовищі білорусів, жінок «пригощали й вітали завжди після чоловіків»: «...Від кращих страв, які готуються в менших кількостях, їм дістаються лише залишки після чоловіків, і вони ними задовольняються, не ображаючись» [2, с. 144].

Порядок розсаджування за столом в широкому сенсі є наочною моделлю статевовікової та соціальної стратифікації колективу, причому «верх», тобто покуть і правий бік столу, означали вищу престижність, ніж «низ» і лівий бік. Традиційна модель розміщення за столом мала два варіанти: 1) коли ближче до господаря, на «верхньому» кінці столу, сідали чоловіки, а жінки розміщувалися на «нижньому», і 2) коли з одного боку сідали чоловіки, а навпроти них – жінки [6, с. 138]. Однак подібні схеми, якщо й траплялися в

українському побуті, то не були нормою: за традиційним українським столом у ХІХ – на початку ХХ ст.: на покуті, біля чоловіка, часто сідала дружина, а гості розміщувалися за принципом: чоловік поряд із дружиною. Почесні і старші гості сідали ближче до покутя. Утім такого порядку могли дотримуватися тоді, коли в сім'ї були молодші представниці жіночої статі чи наймички, які обслуговували гостей. Інакше, приймаючи гостей на святковій гостині, господарі, як чоловік, так і дружина, узагалі не сідали за стіл, бо прислужували гостям, підносячи їжу й напої та понукаючи їсти: господиня припрошувала жінок, господар – чоловіків [7, с. 171]. Припрошувати до кожної страви було обов'язком гостинних господарів, адже гості, згідно з етикетом, бралися до їжі тільки після дво-трикратної «принуки» [7, с. 171]. Поведінка господині, яка не вмiла як слід припросити й подати, осуджувалася, про що свiдчить загальновiдоме українське прислів'я: «Умiла готувати, та не вмiла подавати».

Під час звичайної вечері, котра в теплу пору року часто відбувається не в хаті, а в садку, який був при кожній українській оселі, на стіл подавала донька (доньки) чи невістка (невістки). Така ідилічна вечеря відтворена у відомій поезії Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...»:

«Сім'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Та соловейко не дає...» [4, с. 117].

У наведеному тексті варто звернути увагу на слова: «А мати хоче научати...», які прямо вказують на те, що застольного етикету дотримувалися навіть під час невимушеної родинної вечері, а його традиції передавалися від покоління до покоління.

В українській етнокulturі не існувало суворо регламентованого й деталізованого до дрібниць складного етикету застілля, яким відзначаються, наприклад, традиційні культури народів Кавказу. Це пов'язується відносною свободою нормативної поведінки, зумовленою співвідношенням у системі життєдіяльності українських ритуалів та звичаїв: «Ритуали в цій системі становлять лише тло, – зауважує А. Пономарьов, – на якому розгортається комунікація звичаїв. Саме вони і забезпечують відносну свободу поведінки» [7, с. 177]. Ця «відносна свобода» повною мірою виявляється і в ситуації застілля, сприяючи створенню теплої, невимушеної атмосфери й мистецькому самовияву учасників трапезування – у піснях, жартах, дотепних оповіданнях.

Застільний фольклор, у якому виявлялися багаті традиції української сміхової культури, був незмінним складником українського трапезування, що в різні історичні епохи відзначали іноземці. Так, посол Венеціанської Республіки Альберто Віміна, який відвідав Україну в 1650 році, описуючи прийом у Богдана Хмельницького («Реляції»), відзначає: «Як я мав нагоду переконатися, за столом при напитках нема недостачі у веселості і дотепності» [3, с. 80]. А. Віміна навіть запам'ятав кілька «прикладів» козацької дотепності, з яких, «бажаючи коротко говорити», переповідає тільки один: на його розповідь про вулиці у Венеції, які настільки широкі, що городянам траплялося в них заблукати, один із присутніх козаків дотепно відповів:

«...– Не хвастайся зі своєю Венецією. Я тобі скажу, що то саме зі мною буває в цій тісній хаті: коли посиджу трохи за цим столом, то вже не траплю у двері, щоб вернутися додому...» [3, с. 80–81].

Описуючи в «Реляції» побут Б. Хмельницького та його оточення, А. Віміна відзначає атмосферу доброзичливості, демократизм стосунків та невимушену комунікацію між

гетьманом і козаками: «У поведінці він (Б. Хмельницький – О. М.) м'який і простий, і цим з'єднує собі любов вояків, але, з іншого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і просить сідати, якщо це козаки». А. Віміна відзначає скромну обстановку гетьманських покоїв: у світлиці немає розкоші, вона уряджена підкреслено просто, «щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом черезмірної гордості». Обстановку світлиці становили тільки прості дерев'яні лави, покриті шкіряними подушками. Перед невеликим ліжком гетьмана був простягнутий дамаський полог, у головах висів лук і шабля. Позбавлені розкоші й предмети застілля – срібні лише ложки і чарки. «Однак, – свідчить А. Віміна, – гетьманський стіл не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напоями: горівкою, пивом, медом. Вино, котрим мало запасаються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців» [3, с. 80].

Доброзичливість у сфері комунікації, скромність і простота побуту були взагалі властиві українському козацтву. «На простоту і стриманість в житті запорожці дивилися, як на одну з найважливіших причин їх непереможності в боротьбі з ворогами, – відзначає Д. Яворницький, – тільки той, хто переможе в собі зайві потреби, здатен перемогти й супротивника» [5, с. 249]. Визначний дослідник запорозької старовини наводить низку промовистих прикладів, які засвідчують стриманість і простоту побуту, зокрема застілля січовиків. Так, свідком останнього застілля козаків у Січі був російський генерал Петро Абрамович Текелій, котрий 1775-го року за наказом Катерини II зруйнував Запорізьку Січ. Перед захопленням козацької твердині генерал гостював у січовиків. «Платячи за зло добром, запорожці запропонували генералу пообідати з ними, – пише Д. Яворницький, – генерал прийняв запрошення, але повинен був їсти страву з дерев'яного корита дерев'яною ложкою» [5, с. 249]. Коли П. Текелій звернув увагу на простоту посуду, який козаки використовували при застіллі, йому відповіли: «Хоч з корита, так досита, а хоч з блюда, то до худа», чи, за іншою версією: «У нас хоч з корита, так досита, а ви з блюда, зате худі» [5, с. 249]. Якісь предмети розкоші інколи використовували й запорожці – срібні чарки, кришталеві кренці для горілки тощо, однак міняла дерев'яні «черпала» на срібні ложки, а саморобні «михайлики» на дорогі чарки переважно старшина, «маса ж запорозького війська... дотримувалася... простоти, і вся розкіш її виявлялася у великій кількості риби, вареників, сирників, галушок, м'яса, горілки, меду, пива, часом угорського і кримського вина, найбільше ж улюбленого напою – варенухи» [5, с. 249].

Загальновідома пристрасть українських козаків до міцних напоїв, але споживання їх суворо регламентувалося: по-перше, козаки не пили під час військових походів, а по-друге, і перебуваючи в Січі на відпочинку, вони, припускаємо, споживали міцні напої такою мірою, яка не заважала їм залишатися в добрій фізичній формі. Надмірності, надто ж такі, що призводили до злочинів, жорстко засуджували. «Відаючись гулянню... особи після щасливих походів... – зауважує Д. Яворницький, – запорожці, утім, ніколи не забувалися до того, щоб виставляти пиятику й гуляння, як чесноти пристойного козака, особливо... старшини» [5, с. 248]. Вчений наводить на підтвердження цієї тези текст «кріпкого приказа» від 27 січня 1756 року кошового отамана Григорія Лантуха з товариством самарському полковнику Івану Водолазі за те, що останній «по своєму безумію помрачившись проклятими люлькою и пьянством войсковые универсалы презрел и грабительство учинил, чего ради в Коше Войска запорожского определено: за таковыя безрассудные проступки и войсковых универсалов презрение, его, яко недоброго сына, зрепремандовать» [5, с. 248–249].

Українські козаки відзначалися ощадливістю, улаштовуючи прийоми для іноземців. Так, 1764-го року, пригощаючи російських і кримських чиновників під час розмежування прикордонних земель, запорозькі посланці до Петербурга витратили всього 17 руб. 33 коп. [5, с. 249].

Від простого, але поживного й смачного застілля козаків істотно відрізнялися розкішні бенкети, які організувала велика польська шляхта. Характеризуючи депутатів польського сейму, Гійом-Левассер де Боплан в «Описі України» стверджував, що вони «зовсім інакші, аніж у більшості націй світу». Французького інженера і дворянина, котрий, вірогідно, міг бачити в себе на батьківщині дорогі й вишукані бенкетування французької аристократії, дивувало марнотратство польських панів. «Те, що там подається, дуже звичайне, грубо приготовлене, – свідчить Г.-Л. де Боплан, – у величезній кількості, хоча з несуттєвої причини: вони надто багато марнотратять..., і це збільшує витрати». Боплан ретельно фіксує і кількість розкішного срібного посуду на довгих столах, і елементи етикетної поведінки при початку застілля, і те, чим завершується це спільне поглинання величезної кількості наїдків і напоїв: «провівши чотири чи п'ять годин на цій знаменитій і не втомливій праці, одні засинають з нудьги, інші, не спроможні більше втримати воду, виходять її віділляти і повертаються знову готовими до дальшого бою, ще інші розповідають про їхні великодушні вчинки в подібних боях та як вони вийшли переможцями над іншими товаришами» [3, с. 175–176].

Характерною особливістю застілля в Московській державі XVI–XVII ст., котра викликала здивування іноземців, була відсутність під час бенкетів і звичайних трапез жіноцтва. Так, Петрей де Ерлезунда в «Истории о великом княжестве Московском» (початок XVII ст.) свідчив: «... Жонам не дозволяють чоловіки обідати разом із собою: самі обідають, чи з гостями, а жони їх окремо у своїх покоях, з покоївками, і ніхто з чоловіків не може заходити туди, окрім хлопчиків, призначених їм прислужувати» [6, с. 387]. За повідомленням І. Корба в «Дневнике путешествия в Московию», цього звичаю дотримувалися в знатних сім'ях наприкінці XVII ст. [8, с. 243–244]. Характеризуючи побутування в Московії означеного періоду східного звичаю розподілу дому на дві половини – чоловічу й жіночу, та його еволюцію в подальші історичні періоди, А. Байбурин й А. Топорков відзначають: «...Східні риси поведінки у столицях суттєво змінилися під впливом петрівських перетворень, однак іще довго зберігалися у провінції, а в сільському житті дають про себе знати й донині» [6, с. 138–139].

Попри негативні зовнішні впливи і внутрішні трансформації традиційно-побутова культура українців у XVII–XVIII ст. «становила собою оригінальний пласт, в якому перепліталися архаїчні, переважно магичні, течії з християнськими, прадавні землеробські з пізнішими козацькими, суто народні – з елітарними...» [7, с. 197]. Наприкінці XVIII ст. суспільна еліта перейшла в російське дворянство, здебільшого втрачаючи при цьому зв'язки з українським етнічним середовищем, однак своєрідний культурний сплав землеробського й козацького, суто народного й елітарного зберігся в XIX – на початку XX ст. в селянській культурі, вирішально вплинувши на весь подальший розвиток української національної культури, зокрема і на кристалізацію стереотипів етикетної поведінки, надавши їм рис вишуканості й естетизму.

Однією з найістотніших рис українського побуту взагалі й застілля зокрема, яку зафіксували в численних описах іноземці, а у XIX – на початку XX ст. й вітчизняні етнографи, була чистота. Так, німецький лікар і природознавець Самуель Готліб Гмелін у своїй чотиритомній «Подорожі по Росії» (1770–1784), відзначаючи привітність і веселість

українців, також зауважує: «...Люблять і пильнують чистоти, для того і в найпростіших хатах у них значно краще, ніж у найбагатших домах у Росії. Страва їх також делікатніша...». Подібне враження про побут українців залишилося і в професора Кембриджського університету Едварда Даніеля Кларка, який у своїй праці «Подорож до Росії, Криму й Туреччини», порівнюючи застілля українців і росіян, зокрема, писав: «За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом московського князя...» [3, с. 162]. Німецький учений і мандрівник Йоган Георг Коль, котрий відвідав Україну в ХІХ ст., у книзі «Україна. Малоросія» також писав про чистоту українського побуту: «... Живуть у чисто утримуваних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, як це роблять голландці, але ще що два тижні їх білять. Тому їх хати виглядають, неначе свіжовибілене полотно» [7, с. 194]. Оглядаючи українські хутори з баштанами біля Одеси, Г. Коль був подивований чистотою і затишком скромних на вигляд хаток: «Я був дуже мило заскочений уладженням назовні так мало обіцяючої хати. Лише жити в цій чепурненькій світлиці. Надворі було дуже гаряче, а тут мило та холодно. Земля була вкрита травою, а на стінах зілля – все було чисте та чепурне. Я не можу, щодо цього, нахвалити українців, якщо рівняти їх з поляками та москалями [7, с. 194].

Своєрідний культ чистоти, характерний для українського етнічного середовища, був і важливим складником етикету застілля. Під час традиційного українського застілля дотримувалися певних етикетних правил, що мали міфологічне коріння. Так, не можна було стукати ложками по столу, тому що «лукавий радується» [3, с. 35]. У матеріалах із рукописного фонду ІМФЕ ім. М. Рильського, які були зібрані в селі Двірець Житомирського району та області в 1923–1926 роках, зазначено також, що стукання по столу ложками накликає в хату злидні. За іншою версією, про це, зокрема, ідеться в праці В. Милорадовича «Житє-бытє лубенского крестьянина», це приваблювало відьму. Згідно з народним етикетом, пише Б. Грінченко в праці «Из уст народа», українці «не кладуть ложки так, щоб держало лежало на столі, а другий кінець на кругу миски, щоб злидні не лазили в миску» [5, с. 31]. Ці та подібні правила свідчать про те, що, згідно з народними уявленнями, під час застілля за людьми пильно стежили злі сили, котрі користувалися кожним порушенням правил етикетної поведінки з метою заподіяти шкоду. Певна частина правил етикету застілля саме й зумовлена «близькою присутністю нечистої сили».

Дотримання правил етикетної поведінки під час застілля, згідно з народними уявленнями, впливало й на якість їжі, котра усвідомлювалась не стільки як гастрономічна, скільки як релігійно-етична категорія. На заборону ганьбити їжу прямо вказує текст давньоруської пам'ятки ХІV–ХV ст. «От апостольських заповедей»: «Аще ли хто хулит мяса ядущая и питье пьющая в Закон Божий... да будет проклят». Трапезування в релігійно-етичному сенсі постає як «своєрідний обмін з Богом: за їжу, яку він дає, сотрапезники йому дякують і висловлюють своє шанування». Господар, який сидить на покуті, керує застіллям неначе від імені Бога, котрий незримо стежить за поведінкою учасників застілля та за їхнім ставленням до його дарів, оскільки їжа усвідомлювалась людьми традиційної культури як дар Божий: «де їжа, там і Бог» [3, с. 145–146]. Коли гості розходилися, дякуючи гостинним господарям традиційною етикетною формулою: «Спасибі за хліб за сіль, за кашу і за милість вашу!» – господарі також відповідали усталено етикетною формулою: «Ні за що! Богу дякуйте! Спасибі і вам за ласку» [4, с. 67–68].

Трапеза за спільним столом має цілий ряд важливих функцій, до яких, окрім утилітарної, належить і богоугодна функція соціального зв'язку. Традиційне застілля як «магічний консолідуєчий акт» було центральним епізодом у багатьох ритуалах українців,

включно з ритуалом прийняття гостей. У східних і західних слов'ян споживання їжі за високим столом сприймалось як риса християнської поведінки на противагу звичаєві споживати їжу на землі, на могилі (під час поминальних обрядів) на підлозі в хаті, що мали язичницьке коріння. Семантика розміщення на землі чи на підлозі обумовлювалась міфологічними уявленнями (близькістю до землі як зв'язку із сакралізованою землею), тоді як розміщення за столом під час трапезування асоціювалося з християнськими цінностями (стіл як церковний і як Божий престол).

На столі, накритому чистою скатертиною, обов'язково мав бути лише хліб та сіль, – в українській традиційній культурі існувала заборона ставити на стіл зайві предмети, «бо то місце самого Бога». Згідно зі світоглядними уявленнями українців як хліборобського народу, хліб був найвищою цінністю. Саме в українців і зараз збереглася традиція зустрічати почесних гостей хлібом-сіллю. Так, звісно, традиція гостинності зазнала певною мірою еволюції і не є відповідною до минулого імпозантною, показовою. Тим не менше, зміни, мінливості дозволили адаптуватися старовинним традиціям до недовготривалості і попиту, тобто моди. У сучасних куховарок, наприклад, що готують гостинні трапези, часто виникає потреба вразити гостей чимось несподіваним, особливим, щоб гості не осудили господаря. Як зауважив відомий історик і етнолог Ю. Семенов: «І зараз нерідко відставання від моди вважається непристойним» [8; 11]. Несправедливо вважати, що мода – привілей лише одягу. Не останню роль може відіграти адаптація не тільки соціальна, а й фізіологічна. Адже сучасними дієтологами встановлено беззаперечну корисність традиційних продуктів харчування і сумнівну користь незвичних екзотичних наїдків.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі. Отже, на основі проведеного аналізу гостинності у дискурсі осмислення національної побутової діяльності можна зробити такі висновки. Завдяки широкому інформаційному простору традиції гостинності набувають нових форм і змісту, зберігаючи загальною стрижневу структуру. Притаманна українцям прихильність до ритуальності у поєднанні з високим рівнем включення до традицій світової спільноти дозволила українському побуту безконфліктно адаптуватися до всіх нових історичних епох. Оскільки гостинність є соціальним явищем, що має глобальний інтернаціональний характер, вона властива всім народам, але виявляється у більш або менш яскраво вираженій формі. Усі запозичення традицій українського побуту відіграли важливу роль, оскільки концепт гостинності функціонує у світовому й національному просторі традиційної та сучасної культури і постає як етнічний варіант універсалії світової культури. Нині, у час динамічних перетворень, теоретичні основи мовленнєвого етикету є базою, без якої результативна діяльність у сфері культури неможлива, проте неабиякий інтерес викликає практичний аспект. Тому перспективою подальших досліджень є вивчення особливостей реалізації фестивально-гостинних практик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх Л. З історії народної кухні. Великий піст. Молочні страви. *Неопалима купина*, 1995. Ч. 1–2. С. 3–5.
2. Гавеля О. Р. Духовні і естетичні цінності як віддзеркалення релігійної свідомості сучасної людини: конфесійний вимір. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 261–266.
3. Дячук В. П., Мазуркевич О. П. Звичаєві норми етикету в традиційній культурі українців. Київ : Ліра, 2017. 186 с.
4. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. Издал И. Давиденко. Киев : В Тип. И. и А. Давиденко, 1860. 174 с.

5. Наулко В. І. Культура і побут населення України / Наулко В. І, Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. та ін. Київ : Либідь, 1993. 255 с.
6. Ніколенко В. В. Гастрономічні детермінанти суспільного життя: соціологічний вимір : дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук : 22.00.01. Харків, 2015. 441 с.
7. Полянська В. Ю. Естетичні цінності та естетичні судження в аспекті дослідження політичних відносин. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 3. С. 239–244.
8. Плюта О. П. Трансформація національної кухні в умовах соціокультурних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата культуролог: 26.00.01. Київ, 2018. 20 с.

REFERENCES

1. Artiukh L. From the history of folk cuisine. Lent. Dairy dishes. *Neopalyma kuryna*. 1995. No. 1–2. P. 3–5.
2. Gavelia A. Spiritual and aesthetic values as a reflection of the religious consciousness of the modern man: confessional measurement. *Gileya: scientific bulletin*. 2017 Vps. 127. P. 261–266.
3. Dyachuk V. P., Mazurkevich V. P. Zvichaevi normi etiketu v tradijnij kulturi ukrainciv. Kiev : Lira, 2017.
4. Markevich, N. Custom, beliefs, cuisine and drinks Malorosseyan, extracted from the current people's life and compiled by Nikolai Markevich. Missed I. Davidenko. Kiev : in type. I. And A. Davidenko, 1860.
5. Naulko, V. I. Culture and Life of the Ukrainian Population. V. I. Naulko, L. F. Artiukh, V. F. Horlenko, etc. Kiev : Lybid 1993.
6. Nikolenko, V. V. Gastronomic determinants of public life: Sociological dimension: thesis. Kharkiv, 2015.
7. Polyanska V. Aesthetic values and aesthetic judgments in the aspect of the study of political relations. *Philosophy and political science in the context of modern culture*. 2012. Vyp. 3. P. 239–244.
8. Pliuta O. P. Transformation of national cuisine in conditions of socio-cultural changes: thesis. Kyiv, 2018.

Ліхницька Лариса Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри мистецьких дисциплін дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (Україна).

Лихицкая Лариса Николаевна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры творческих дисциплин дошкольного и начального образования Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского (Украина).

Likhitska Larisa, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Art Disciplines of Preschool and Primary Education of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Старовойт Леся Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри мистецьких дисциплін дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (Україна).

Старовойт Леся Васильевна, кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедры творческих дисциплин дошкольного и начального образования Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского (Украина).

Starovoit Lesya, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of Department of Art Disciplines of Preschool and Primary Education of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Стаття надійшла: 18.10.2021

Статтю прийнято до друку: 25.10.2021